

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΣΥΜΜΕΤΡΙΑΣ» ΕΝ Τῇ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΕΜΠΕΔΟΚΛΕΟΥΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ν. ΖΟΥΜΠΟΣ

Όμοτ. Καθηγ. Πανεπιστημίου
άντ. μέλος της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Η ἔκφρασις τοῦ A. Baumann ὅτι "Das Vollkommenste muss auch die vollkommenste Gestalt besitzen"¹ διέπει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τοῦ ἔξ Ἀκράγαντος Φιλοσόφου.

Ἐν πρώτοις ἡ ἔννοια τοῦ "Σφαίρου" ἀντιπροσωπεύει πάντοτε τὴν ἔννοιαν τῆς συμμετρίας, διότι ἐνέχει ἐν ἑαυτῇ ἀναλογίαν:

ἀλλὰ σφαῖρος ἔην καὶ <πάντοθεν> ἴσος ἑαυτῷ²

καὶ ὀνομάζει τοῦτον οὗτος "κρύπτην ἁρμονίας":

οὕτως Ἀρμονίης πυκινῷ κρύφῳ ἐστήρικται
Σφαῖρος κυκλοτερὴς μονίῃ περιηγεί γαίων³.

Ἡ ἁρμονία κατ' αὐτὸν εἶναι μία συμμετρία τῶν στοιχείων, τῶν "ρίζωμάτων" τοῦ πυρός, δηλαδή τοῦ ἀέρος, τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος· πᾶν τὸ γινόμενον εἶναι ἀποτέλεσμα ἀριθμητικῶν ἀναλογιῶν, εἶναι ἡ "κρᾶσις συμμετρίας"⁴. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς

1. *Formen der Argumentation bei den Vorsokratischen Philosophen*, Wurzburg 1906 σ. 37.

2. Ἀπ. 29.

3. Ἀπ. 27 καὶ 28.

4. Παρ' Ἐμπεδοκλεῖ τὸ ὅμοιον διὰ τοῦ ὁμοίου γινώσκειται (ἀπ. 109) καὶ τούτου τὴν εὐρεσιν ἐπιζητεῖ: *Παρμενίδης μὲν καὶ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Πλάτων τῷ ὁμοίῳ <ἐν. ποιοῦσι τὴν αἴσθησιν>* (Θεοφρ. π. αἰσθ. 1 κ. ἐξ. καὶ Diels 499 κ. ἐξ.)· ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα, ἀκόμη τοῦ ἡδέος δὲν εἶναι ἡ ἡ κρᾶσις ὁμοίων στοιχείων: *ἡδεσθαι δὲ τοῖς ὁμοίοις κατὰ τε <τὰ> μέρη καὶ τὴν κρᾶσιν, λυπεῖσθαι δὲ τοῖς ἐναντίοις* (πρβ. Θεοφ. π. αἰσθ. 9 κ. ἐξ. ὡς καὶ 16 καὶ 23 κ. ἐξ. καὶ E. Zeller, *Philos. d. Griechen I*⁴, 729)· καὶ: *Ἐμπεδοκλῆς τὰς ἡδονὰς γίνεσθαι τοῖς μὲν ὁμοίοις <ἐκ> τῶν ὁμοίων... τὰς δ' ἀλγῆδονας τοῖς ἐναντίοις* (Diels 398), ἐπίσης: *τὰς*

αίσθήσεως καὶ ὁρίζει ταύτην ὡς "μεῖξιν ὁμοίων στοιχείων"⁵ (πρβ. Θεοφρ. π. αἰσθήσ. 9)· εἶτα θεωρεῖ τὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως ὡς συγκειμένην ἐξ ἴσων μερῶν ὕδατος καὶ πυρός: ἄριστα δὲ κεκραῖσθαι καὶ βελτίστην εἶναι τὴν ἐξ ἀμφοῖν ἴσων συγκειμένην⁶. (Θεοφρ. π. αἰσθ. 8 κ. ἐξ. - Diels 50).

Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν πᾶν φαινόμενονον αἰσθήσεως δὲν εἶναι τι ἄλλο ἢ τὸ "σύμμετρον τῶν πόρων πρὸς τὰς ἀπορροάς"⁷: ὅλως γὰρ ποιεῖ τὴν μεῖξιν τῇ συμμετρίᾳ, τῶν πόρων ('Ιδὲ Diels 178, 5-180, 87, 16. 90,39)· εἶτα ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς νοήσεως καὶ ἥτις γίνεται κατ' αὐτὸν διὰ τῶν ὁμοίων "τὸ μὲν γὰρ φρονεῖν εἶναι τοῖς ὁμοίοις, τὸ δ' ἄγνοεῖν τοῖς ἀνομοίοις" (Θεοφρ. π. αἰσθ. 10) θεωρεῖ δὲ οὗτος τελείαν γνῶσιν ἐκείνην, ἥτις ἐπιτυγ-

δ' ἡδονὰς ἐξ οἰκείου κατὰ τὰς τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοίων κράσεος, τὰς δὲ ὀχλήσεις καὶ τὰς ἀλγηδόνας ἐξ ἀνοικείου» (Αετ., V 28 (D. 440).

5. Πρβ. τὴν ἐξήγησιν τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως παρὰ Θεοφράστῳ 7-8 (Diels 600), παρ' Αριστοτέλει π. αἰσθ. 2 437 b 9 καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ π. ἀρεσκ. IV 9, 3· ἀντιθέτως ἢ μὴ καλὴ ὄρασις γίγνεται, ὅταν ἡ μεῖξις τῶν στοιχείων τυγχάνῃ ἀσύμμετρος: τὰς ὄψεις ὧν ἀσύμμετρος ἢ κρᾶσις... ἀμαυροῦσθαι (Diels 178, 17).
6. Πρβ. καὶ ἀπ. 23· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς ἀναπνοῆς ἀνευρίσκει ὁ Ἐ. σχέσεις ἀναλογίας, πρβ. ἀπ. 100 : πάλιν ἐκπνέει ἴσον ὀπίσσω. Ἐπίσης ἐν τῇ περὶ ἀπορροῶν αὐτοῦ θεωρίᾳ τοποθετεῖ τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς ἔλξεως τοῦ σιδήρου ἐκ τοῦ μαγνήτου· αἱ ἀπορροαὶ αἱ ὁποῖαι διαφεύγουσιν ἐκ τοῦ μαγνήτου πρὸς τὸν σίδηρον καὶ ἀντιθέτως ἔχουσι σύμμετρον κατασκευὴν: περὶ τῆς Ἡρακλείας λίθου διὰ τί ἔλκει τὸν σίδηρον. Ἐ. μὲν ταῖς ἀπορροαῖς ταῖς ἀπ' ἀμφοτέρων καὶ τοῖς πόροις τοῖς τῆς λίθου συμμέτροις οὖσιν ταῖς ἀπὸ τοῦ σιδήρου τὸν σίδηρον φέρεσθαι λέγει πρὸς τὴν λίθον (Diels, *Frg. d. Vors.* I4 221). Πρβ. ἐπίσης τὰ περὶ ἀπορροῆς παρὰ Πλάτωνι, *Μένων* 76 c. Ἄξιον ἔτι σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Ἐμπ. ὁρίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ χρώματος ὡς ἐξῆς: "ἀπορροή σχημάτων ὅψει σύμμετρος καὶ αἰσθητός".
7. Χαρακτηριστικὸν τυγχάνει ὅτι οὐδεμία ἀνάμειξις ὑγρῶν κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα εἶναι δυνατὴ, ἐὰν δὲν ὑπάρχωσιν εἰς αὐτὰ συμμετρικοὶ πόροι: πρβ. ἀπ. 90 "ὡς γλυκὺ μὲν γλυκὺ μάρπτε, πικρὸν δ' ἐπὶ πικρὸν ὄρουσεν ὁξὺ δ' ἐπ' ὁξὺ ἔβη, δαερὸν δ' ἐποχεῖτο δαηρῶν"· ἐπίσης καὶ "οἶνω... μᾶλλον ἐνάρθμιον, αὐτὰρ ἐλαίῳ οὐκ ἐθέλει". (ἀπ. 91). Ἰδὲ ἐπίσης καὶ τὸ τοῦ Θεοφράστου, π. αἰσθήσεως 12; ὅλως γὰρ ποιεῖ τὴν μίξιν τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων· διόπερ ἐλαιον μὲν καὶ ὕδωρ οὐ μείγνυσθαι. (πρβ. ἀπ. 91), τὰ δὲ ἄλλα ὑγρά καὶ περὶ ὅσων δὴ καταριθμεῖται τὰς ἰδίας κράσεις. ὥστε πάντα τε αἰσθήσεται καὶ ταῦτόν ἐσται μίξις καὶ αἰσθησις καὶ αὔξησις· πάντα γὰρ ποιεῖ τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων, ἐὰν μὴ προσθῇ τινὰ διαφοράν". (Πρβ. καὶ E. Zeller, *Die Philos. d. Griechen* I⁴, 693).

χάνεται διὰ τῆς μείξεως ἴσων στοιχείων: ὅσοις μὲν οὖν ἴσα καὶ παραπλήσια μέμεικται καὶ μὴ διὰ πολλοῦ μὴδ' αὖ μικρὰ μὴδ' ὑπερβάλλοντα τῷ μεγέθει, τούτους φρονιμωτάτους εἶναι καὶ κατὰ τὰς αἰσθήσεις ἀκριβεστάτους⁸. ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ μείξις δὲν ἤθελε γίνεαι ἐξ ὁμοίων καὶ ἴσων μερῶν, τότε οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀφρονέστατοι κ.τ.λ.: ὅσοις δ' ἐναντίως, ἀφρονεστάτους καὶ ὧν μὲν μανὰ καὶ ἀραιὰ κεῖται τὰ στοιχεῖα, νωθροὺς καὶ ἐπιπόνους· ὧν δὲ πυκνὰ καὶ κατὰ μικρὰ τεθραυσμένα, τοὺς δὲν τοιούτους ὀξεῖς φερομένους καὶ πολλοῖς ἐπιβαλλομένους ὀλίγα ἐπιτελεῖν διὰ τὴν ὀξύτητα τῆς τοῦ αἵματος φορᾶς· οἷς δὲ καθ' ἓν τι μόριον ἡ μέση κρᾶσις ἐστὶ, ταύτῃ σοφοὺς ἐκάστους εἶναι· διὸ τοὺς μὲν ρήτορας ἀγαθοὺς, τοὺς δὲ τεχνίτας, ὡς τοῖς μὲν ἐν ταῖς χερσί, τοῖς δὲ ἐν τῇ γλώττῃ τὴν κρᾶσιν οὖσαν· ὁμοίως δ' ἔχειν καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δυνάμεις (Θεοφρ., π. αἰσθ. 11).

Τέλος ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ τὸ φαινόμενον ἀκόμη τοῦ ὕπνου δέχεται ὡς ψῦξιν συμμετρικὴν τοῦ αἵματος· ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ ἀνωτέρω ψῦξις δὲν εἶναι συμμετρικὴ, τότε ἔχομεν τὸ φαινόμενον τοῦ θανάτου: Ἐ. τὸν μὲν ὕπνον καταψύξει τοῦ ἐν τῷ αἵματι θερμοῦ συμμετρῶ γίνεσθαι, τῇ δὲ παντελεῖ θάνατον (Ἀετ. V 24, 2. Diels 435). Ἐπίσης κατὰ τινὰ πληροφορίαν τοῦ Ἀετίου V 19, 5 (Diels 430), ζῶα συγκείμενα ἐξ ἴσων μερῶν στοιχείων δύνανται νὰ γεννηθῶσιν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς γῆς⁸.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται, ὅτι πᾶν τὸ γιγνόμενον καὶ ὑπάρχον δὲν εἶναι ἢ ἡ "κρᾶσις συμμετρίας", τουτέστι μείξις ἐκ τῶν μερῶν τῶν τεσσάρων ἀρχικῶν στοιχείων, λαμβανομένων πάντοτε κατ' ἀναλογίαν καὶ ἀριθμητικῶς.

Θὰ ἡδύνατό τις προσέτι νὰ γράψῃ πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τῆς ἀνωτέρω ἐννοίας, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν ἀντικείμενον τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν.

8. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 96 καὶ 98 ἀναφέρονται πρῶτον μὲν τὰ περὶ συστάσεως τῶν ὁστών, ὅτι δηλ. δεόν νὰ ἐπιτελεσθῇ αὕτη διὰ τῆς μείξεως τῶν τεσσάρων στοιχείων κατόπιν διαφόρων ἀναλογιῶν τῶν μερῶν αὐτῶν καὶ δεύτερον (98, 4) τὰ περὶ σαρκὸς καὶ αἵματος· ὅτι δηλαδή ἀμφοτέρω ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνθεσιν τῶν μνημονευθέντων στοιχείων, πάλιν κατόπιν ἀναλογιῶν. Ἐπίσης καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον: διὰ δὲ συμμετρίας τῆς κρᾶσεως τὸν τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος περιέχειν λόγον (Diels 172, 70) δηλοῖ τὴν ἐννοιαν τοῦ λόγου, τουτέστι τῆς ἀναλογίας κ.τ.λ.

ΚΡΙΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

Ἐν τῇ διατριβῇ ταύτῃ θὰ διαλάβωμεν περὶ τοῦ 98ου ἀποσπάσματος τοῦ Ἡρακλείτου.

Τὸ ἀπόσπασμα παρέχει ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ "Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης (28, Ἡθικά 943E)⁹ καὶ ἔχει οὕτω: "αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' Ἀθην".

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο παρέχεται παρὰ Fr. Mullch, *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, Parisiis 1860, ἀπόσπ. 25, σ. 318, εἴτα παρὰ I. Bywater, *Heracliti Ephesii reliquiae*, Oxonii 1877, ἀπόσπ. XXXVIII καὶ H. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1906, ἀπόσπ. 98, σ. 76. Τὰς λοιπὰς συλλογὰς παραλείπω νὰ ἀναφέρω.

Διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου ἀποκατάστασιν ἡ ἔκδοσις τοῦ Βερναρδάκη οὐδεμίαν διάφορον γραφὴν παραθέτει ἐκ κώδικος τινος. Νῦν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Ἡρακλείτου ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς:

Διὰ τὸ ρῆμα ὁσμῶνται παρὰ Πλουτάρχῳ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι οὕτως ἔγραψεν ὁ Πλούταρχος, διότι τοῦτο διδάσκει τὸ ὅλον τοῦ Πλουτάρχου χωρίου, διότι ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ "ἀναθυμιάσεως", δι' ὧν ὑποδηλοῦται ὁσμή. Παραθέτομεν ὁλόκληρον τὸ χωρίον: "τὸ γὰρ ἀραιὸν εἶκαι διακεχυμένον ῥώννυται καὶ γίγνεται σαθερόν καὶ διανγές, ὥσθ' ὑπὸ τῆς τυχούσης ἀναθυμιάσεως τρέφεσθαι καὶ καλῶς Ἡράκλειτος εἶπεν ὅτι αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' Ἀθην".

Παρὰ Πλουτάρχῳ κεῖται καθ' Ἀθην. Ἀλλὰ τὸ ὀρθὸν εἶναι καθ' Ἄδου (ἐνν. οἶκον)· ἡ ἡμετέρα γνώμη στηρίζεται εἰς τὴν κανονικὴν χρῆσιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ γλώσσῃ: εἰς Ἄδου (ἐνν. οἶκον), ἐν Ἄδου (ἐνν. οἴκῳ)¹⁰ παρ' Ὀμήρῳ Ἰλ. X 389 εἰν Αἶδαο, Ω 593 εἰν Ἀἶδος, Φ 48 εἰς Ἀἶδαο· τὸ πλήρες παρ' Ὀμήρῳ εἰν Ἀἶδαο δόμοισιν κεῖται πολλαχοῦ: Ἰλ. Ψ 19, 103, 179, Ὀδ. ο 350, υ 208, ω 204, 264· Ἔτι πβ. Σοφ. Αἰ. 865 ἐν Αἶδου, Φιλοκ. 1349 εἰς Αἶδου

9. Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις εἶναι ἡ τοῦ Γρ. Βερναρδάκη (τόμ. 5ος, σ. 467 στίχ. 8)· πρβ. καὶ τῇ νεωτέρᾳ τῶν Ἡθικῶν παρὰ Teubner (ἀπὸ τοῦ 1925 καὶ ἑξῆς) τῶν W. R. Paton, I. Wegehaupt, M. Pohlenz.

10. Οὐ μόνον ἡ λ. οἶκος νοεῖται, ἀλλὰ καὶ ἡ λ. δῶμα (= οἶκος), δόμος καὶ δόμοι.

μολεῖν, Ἄρ. Βάτρ. 69 εἰς ᾠδου, Εὐρ. Τρωάδ. 442 ἐς ᾠδου, 445 ἐς ᾠδου¹¹.

Ὑπάρχουσι δὲ καὶ χωρία τινά, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τοῦ θεοῦ Ἄδου πβ. Σοφ. Οἰδίπ. Τύρ. 972 παρ' ᾠδην, Οἰδίπ. Κολων. 1552 παρ' ᾠδην.

Ἀλλὰ παρὰ Διφίλῳ ("καὶ δὴ καθ' ᾠδην δύο τρίβους νομίζομεν· Μίαν μὲν δικαίων, ἑτέραν δ' ἀσεβῶν")¹² παρατηρῶ ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὕρωμεν τίνα σύνταξιν ἠκολούθησεν ὁ Πλούταρχος¹³. Ἀλλὰ ὁ Ἡράκλειτος, συγγραφεὺς τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ., ἔγραψε καθ' ἡμᾶς ἀσφαλῶς καθ' Ἄδου¹⁴, ὡς εἶναι ἡ κανονικὴ χρῆσις τῆς ἀρχαιοτέρας Ἑλληνικῆς γλώσσης¹⁵. Πβ. Ὀμηρ. Ὀδύσσεια 97 "ἦλθεν κατὰ στόμα φοῖνιον αἶμα", Ἰλ. Β 163 "ἴθι νῦν κατὰ λαὸν Ἀχαιῶν", Π 646 "κατ' αὐτοῦς (= ἐπ' αὐτούς) αἰέν ὄρα", Λ. 108 "κατὰ στήθος βάλε δουρί" κ. ἄ.

Ἐνταῦθα ἐν τῷ ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρακλείτου προφανῶς νοεῖται ὁ τόπος, ἐν ᾧ οἰκεῖ ὁ θεὸς Ἄδης¹⁶. Κατὰ ταῦτα ὁ Ἡράκλειτος εἶχε γράψει καθ' Ἄδου (ἐνν. οἶκον) καὶ τοῦτο εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν ἄνευ ἐξαιρέσεων, ὡς εἴπομεν, σύνταξιν, περὶ ἧς γίνεται λόγος ἐν τοῖς Συντακτικοῖς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης.

Ἐπανερχόμεθα νῦν εἰς τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ ὁσμῶνται, ὅπερ παρέχουσιν οἱ κώδικες, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω. Νῦν ἐρωτᾶται: Τί εἶχε γράψει ὁ Ἡράκλειτος; Ἡμεῖς πιστεύομεν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος εἶχε γράψει: "αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' Ἄδου (= κατ' οἶκον Ἄδου)".

Εἰς τοῦτο ἀγόμεθα ἔνεκα τοῦ ἐμπροσθέντος κατ' οἶκον ᾠδου, ὅπερ δηλοῖ κίνησιν. Νῦν δ' ἐρωτᾶται: Τὸ καθ' ᾠδου (ἐνν. οἶκον),

11. Ἐν ταῖς Ἰκέτισιν στίχ. 797 κεῖται "κοινὸν ἐς Ἄδην καταβᾶσα" Περιέργως οἱ κριτικοί, οὓς ἔχω ὑπ' ὄψιν, οὐδὲν λέγουσι περὶ τοῦ χωρίου τούτου.

12. Τὸ χωρίον παρέχει ὁ θησαυρὸς Ἑλληνικῆς Γλώσσης λ. Ἄδης.

13. Τὴν παρὰ Πλουτάρχῳ σύνταξιν εὐρίσκομεν καὶ παρὰ συγχρόνοις συγγραφεῦσι πβ. Λουκιανόν, Κατάπλ. 14 ἐπὶ τὸν Ἄδην, Εὐαγγ. Λουκᾶν 16,23 ἐν τῷ Ἄδῃ.

14. Ἡ μᾶλλον, ἐπειδὴ ὁ Ἡράκλειτος ἔγραψε ἰωνιστί, κατ' Αἴδεω.

15. Ἡ πρόθεσις κατὰ ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ Γλώσσῃ, ὡς γνωστόν, δηλοῖ κίνησιν, ὅταν συντάσσεται μετ' αἰτιατικῆς.

16. Πβ. καὶ εἰς διδασκάλου (= εἰς οἶκον διδασκάλου).

ὅπερ δηλοῖ κίνησιν, δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι συνημμένον μετὰ ρήματος δηλοῦντος κίνησιν; Ἀλλὰ τὸ ρῆμα *ὁσμῶμαι* δὲν δηλοῖ κίνησιν διὰ ταῦτα εἰκάζομεν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος εἶχε γράψει οὐχὶ *ὁσμῶνται* ἀλλὰ *ὠσμῶνται*, ὅπερ παλαιογραφικῶς ἐλάχιστα ἀπέχει ἀπὸ τῆς παραδεδομένης γραφῆς τῶν κωδίκων.

Τὸ ρῆμα *ὠσμῶ* (= ὠθῶ) δὲν εἶναι παραδεδομένον¹⁷, ἀλλὰ μόνον τὸ πρωτότυπον *ὠσμή* ἐν παπύρῳ τοῦ Β' αἰῶνος μ.Χ. Πβ. U. Wilcken, *Die Bremer Papyri (Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1936, Phil. -hist. Klasse No 2). Berlin 1936¹⁸.

Παρὰ τὴν λέξιν *ὠσμή* μαρτυρεῖται καὶ ὁ τύπος *ὠσμός*¹⁹ (κατὰ γένος ἄρσενικόν) πβ. Διόδωρον Σικελιώτην 2, 19 καὶ Μοῖριν, σ. 424 (ἐκδ. J. Pierson, Leyden 1759).

Ἡ παραγωγή ἐκ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ὠσμή* τοῦ ῥ. *ὠσμάω* (ῶ) εἶναι κανονική:

πβ. *τιμή* - *τιμάω* (ῶ), *ἀγάπη* - *ἀγαπάω* (ῶ) κ.ἄ.

Κατὰ ταῦτα ὁ Ἡράκλειτος εἶχε γράψει "*αἱ ψυχαὶ ὠσμῶνται κατ' Αἶδεω*"²⁰.

Εἶναι δὲ ἀναντίρρητον ὅτι οὗτος οὕτως ἐπρέσβευε: διὰ τοῦ οἴκου τοῦ Ἄδου, ὅστις ἀναφέρεται ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἀποσπάσματι, ὑπονοεῖται τὸ ἀνθρώπινον σῶμα. Διότι ἡ ψυχὴ, ἣτις εἶναι μοῖρα τοῦ θείου πυρός, εὐρίσκεται ἐγκλωβισθεῖσα ἐντὸς αὐτοῦ²¹ καὶ ἐκεῖ διαμένουσα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπόλλυσι τὴν θείαν ιδιότητα, ἣν πρότερον εἶχε, ὡς συνηνωμένη μετὰ γήινων στοιχείων, καὶ ἀποθνήσκει, δηλαδὴ τὸ θεῖον πῦρ σβέννυται διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος, καίτοι ἔχει τὸ θεῖον (τὴν ψυχὴν) ἐντὸς αὐτοῦ, βαδίζει πάντοτε πρὸς τὴν ἀλογίαν καὶ εἰς τὴν ἀσαφῆ τῶν πραγμάτων γνῶσιν²² καὶ μόνον ὅταν ἀποθάνῃ, τὸ εὐρισκόμενον ἐντὸς

17. Ὅτι ἡ λ. ἀπαντᾷ τὸν Β' αἰῶνα μ.Χ. δὲν σημαίνει ὅτι αὕτη δὲν ἐλέγετο καὶ παλαιότερον. Κατὰ σύμπτωσιν δὲν ἐμνημονεύθη ὑπὸ τινος ἀρχαιοτέρου συγγραφέως.

18. Τὴν λέξιν παρέλαβε καὶ τὸ νεώτερον Λεξικὸν τῶν Liddell - Scott - Stuart Jones *Greek - English Lexicon* ἐν λ. *ὠσμή*, ἣτις μεταφράζεται «thrust, attack».

19. *Ὠσμή* - *ὠσμός*: πβ. κοπή - κομμός (κόπ - μός), νομή - νομός κ.ἄ.

20. Ἦτοι αἱ ψυχαὶ ὠθοῦνται πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ἄδου.

21. Σέξτος Ἐμπεῖρ. *Πυρρ.* III, 230: *ὅτε μὲν γὰρ ἡμεῖς ζῶμεν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν τεθνάναι καὶ ἐν ἡμῖν τεθᾶσθαι, ὅτε δὲ ἡμεῖς ἀποθνήσκομεν τὰς ψυχὰς ἀναβιοῦν καὶ ζῆν.*

22. Πβ. A. N. Zoumpos, "Interpretation philosophique du vingt - sixième fragment d'Héraclite" ἐν *Revue des Études Grecques*, τόμ. 59 - 60 (1946 - 1947) 5.

αὐτοῦ θεῖον πῦρ ἀνάπτει²³, δηλαδή ἡ μέχρι πρὸ ὀλίγου τεθνεῶσα ψυχὴ ζῇ καὶ ἐλευθεροῦται ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος. Λίαν παραστατικῶς διδάσκει ὁ Ἡράκλειτος ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θεοὶ θνητοί, οἱ δὲ θεοὶ ἄνθρωποι ἀθάνατοι, οἵτινες ζῶσι διὰ τοῦ θανάτου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποθνήσκουσι διὰ τῆς ζωῆς ἐκείνων²⁴.

Ἐπομένως καὶ συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ῥοῆς²⁵ οὐδεμία ψυχὴ δύναται νὰ μείνῃ αἰωνίως ἐν σημείῳ τινί, ἀλλὰ ὑπάρχει ἀνάγκη ἀλλαγῆς²⁶.

Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι αἱ ψυχαὶ κατ' ἀνάγκην ὠθοῦνται πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ἄδου.

Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 119 καὶ 78 τοῦ Ἡρακλείτου παρατηρεῖ τις τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ νοήματος τούτων καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ θὰ ἀπετέλουν ταῦτα χωρίον ὁμοιογενές εἰς τὸ περὶ "φύσιος" ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου.

Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ σχολιάσωμεν τὰ ἀνωτέρω ἀποσπάσματα ἂν καὶ ταῦτα ἔχουν δεόντως ἐπεξεργασθῇ ὑπὸ νεωτέρων ἐρευνητῶν ἀλλὰ κατ' ἄλλον βεβαίως τρόπον²⁷.

Ἐν τῷ 119ω ἀποσπάσματι μνημονεύονται τὰ ἐξῆς: "Ἡθος ἀνθρώπῳ δαίμων". Τὸ ἦθος ἐνταῦθα ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ χαρακτῆρος καὶ χαρακτῆρα νοοῦμεν τὸ σύνολον τῶν ψυχικῶν ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, αἵτινες προσδιορίζουν τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἐν ἄλλοις λέξεσιν, ὁ μόνιμος τρόπος τοῦ πράττειν.

23. Ἀπόσπ. 26 παρὰ Κλήμ., Στρωμ. III κεφ. XXII, 141, 2 (Π 310, 21) "ἄνθρωπος ἐν εὐφρο(σύν)ῃ φάος ἄπτε(τα)ι ἑαυτῷ ἀποθανών, (ἀποσβεσθεῖς ὄψεις), ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων, ἀποσβεσθεῖς ὄψεις, ἐγρηγορῶς ἄπτεται εὐδοντος" (κατὰ τὴν ἡμετέραν κριτικὴν ἀποκατάστασιν: πβ. σημ. 9).

24. Ἀπόσπ. 62 παρ' Ἱππολύτῳ, Κατὰ πασῶν αἰρέσε. Ἐλεγχ. IX 10: ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τῶν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.

25. Ἀριστ., Περί οὐρανοῦ III, 1, 298 b 29: οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαι τε φασὶ καὶ ρεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν.

26. Στοβαῖος, Ἐκλογ. I 906: Ἡράκλειτος μὲν γὰρ ἀμοιβὰς ἀναγκαίαις τίθεται ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδὸν τε ἄνω καὶ κάτω διαπορεύεσθαι τὰς ψυχὰς ὑπέειληφε καὶ τὸ μὲν τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένειν κάματον εἶναι, τὸ δὲ μεταβάλλειν φέρειν ἀνάπανσιν.

27. Bruno Snell, «Die Sprache Heraklits», *Hermes* 61(1926) 363 κ. ἐξ.· ἰδὲ καὶ E. Hoffmann, *Die Sprache und die archaische Logik*, Tübingen 1925. - O. Gigon, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig 1935 καὶ ἐν ἀποσπ. 78 καὶ 119 - Περί τοῦ ἀπ. 119 πρβ. καὶ τὰς σκέψεις τοῦ Heidegger.

Αἱ ψυχικαὶ ὁμῶς ιδιότητες ἀπορρέουσι πᾶσαι ἐκ τῆς παγκοσμίου ψυχῆς, ἥτοι τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος καὶ ψυχὴν τοῦ Σύμπαντος καλεῖ ὁ Ἡράκλειτος τὴν ἔννοιαν τοῦ "ἀρχεγόνου πυρός", τοῦ θεοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα διὰ τῆς λέξεως "δαίμων"²⁸.

Ἐπομένως ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σταθερὰ δηλαδὴ κατευθυνσις τῆς βουλήσεως αὐτοῦ πηγάζει ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ σύμπαντος, ἥτοι τοῦ θεοῦ.

Ἐν τῷ 78ω ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρ. μνημονεύονται τὰ κάτωθι "Ἡθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας"²⁹, θεῖον δὲ ἔχει".

Ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀποσπάσματι ὁ Ἡρ. συμπληροῖ καὶ ὀλοκληρῶναι τὴν σκέψιν αὐτοῦ. Ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι ἀρνεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς καὶ γενικῶς τὴν ἱκανότητα ὅπως πράξῃ οὗτος τὸ ὀρθόν.

Κατ' αὐτὸν αἱ ψυχικαὶ ἐκείναι ιδιότητες, αἵτινες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος καὶ ἀπαρτίζουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις πάλιν ἔχει τὸ κέντρον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, θὰ ἔδει νὰ κατευθύνουν τοῦτον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τοῦ πράττειν, ἀλλὰ πάντα ταῦτα δυστυχῶς δὲν προσφέρονται διὰ τὸν ἄνθρωπον εἰ μὴ μόνον διὰ τὸ θεῖον.

Ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς μοῖραν τοῦ θεοῦ πυρός (τῆς παγκοσμίου ψυχῆς), ἥτις εὐρίσκεται ἐγκλωβισθεῖσα ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ σώματος: "ὅτε μὲν γὰρ ἡμεῖς ζῶμεν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν τεθνάναι καὶ ἐν ἡμῖν τεθάφθαι, ὅτε δὲ ἡμεῖς ἀποθνήσκομεν τὰς ψυχὰς ἀναβιοῦν καὶ ζῆν" (Σέξ. Ἐμπ. πρὸς Πυρρ. ΙΙΙ 230)· καὶ ἐκεῖ διαμένουσα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπόλλυσι τὴν θεῖαν ιδιότητα, ἣν πρότερον εἶχεν, ὡς συνηνωμένη μετὰ γήινων στοιχείων καὶ ἀποθνήσκει, δηλ. τὸ θεῖον πῦρ σβέννυται. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ ἄνθρωπος, καίτοι ἔχει τὸ θεῖον (τὴν ψυχὴν) ἐντὸς αὐτοῦ, βαδίζει πρὸς τὴν ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν ἀσαφεῖ των

28. Ὅτι ἡ λ. *δαίμων* ἔχει πλὴν τῆς σημασίας τοῦ θεοῦ καὶ πλείστας ἀκόμη σημασίας, ὡς τὴν τῆς τύχης, εἶναι γνωστόν. Τὰ τοιαῦτα ὑπάρχουν ἐν ἀφθονίᾳ παρὰ E. Rohde, *Psyche*, Tübingen 1910 (5η + 6η ἐκδοσις).

29. Ὁ W. Jaeger ἐν *Theology of the Early Greek philosophers*, Oxford 1947, σ. 233, θεωρεῖ τὴν "γνώμην" ὡς γνῶσιν τοῦ μέτρου καὶ σχετίζει ταύτην διὰ τῶν ἀποσπασμάτων 30 καὶ 31· ὅτι δὲ ἡ γνώμη ἔχει τὴν σημασίαν τῆς γνώσεως πρὸς ἐν Θεόγνιδι στίχ. 1171: *Γνώμην Κύρνε, θεοὶ θνητοῖσι δίδουσιν ἄριστον / ἀνθρώποις γνώμη πείρατα παντός ἔχει*.

πραγμάτων γνῶσιν³⁰ καὶ μόνον, ὅταν ἀποθάνῃ τὸ εὐρισκόμενον ἐντὸς αὐτοῦ θεῖον πῦρ ἀνάπτει³¹, δηλαδή ἡ μέχρι πρὸ ὀλίγου τεθνεῶσα ψυχὴ ζῇ καὶ ἐλευθεροῦται τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος. Λίαν παραστατικῶς διδάσκει ὁ Ἡρ. ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θεοὶ θνητοί, οἱ δὲ θεοί, ἄνθρωποι ἀθάνατοι, οἵτινες ζῶσι διὰ τοῦ θανάτου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποθνήσκουσι διὰ τῆς ζωῆς ἐκείνων³². Ἐπομένως καὶ συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ροῆς³³ οὐδεμία ψυχὴ δύναται νὰ μείνῃ αἰωνίως ἐν σημείῳ τινί, ἀλλ' ὑπάρχει ἀνάγκη ἀλλαγῆς³⁴. Ἐπομένως ὁ θεὸς θὰ ἔδει ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ψυχῆς πυρὸς νὰ κατευθύνῃ ἐκάστου τὰς πράξεις καὶ συνεπῶς τόσον ἡ νόησις ὅσον καὶ ἡ βούλησις αὐτοῦ νὰ ἐξησφάλιζον εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πράξιν τοῦ ὀρθοῦ· πλὴν ὅμως διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, καθ' οὓς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποθνήσκει ζῶντος ἔτι τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐπιτυγχάνονται τὰ ἀνωτέρω, διότι "τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια" (ἀπ. 102).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται ὅτι ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν νόησιν καὶ τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτους τῆς θείας Οὐσίας, ἃν καὶ θὰ ἤρχετο οὗτος, ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐξηρτᾶτο παντάπασιν ἐκ τοῦ θείου, ἀλλὰ παρὰ τὰς διαμαρτυρίας αὐτοῦ πάντες οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀκολουθοῦσι τὸν "κοινόν" καὶ "θεῖον λόγον", ἐνῶ κατ' αὐτὸν θὰ ἔδει "ἐπεσθαι τῷ < ξυνῷ, τουτέστι τῷ > κοινῷ" ξυνός γάρ ὁ κοινός" (ἀπ. 2).

Ταῦτα εἰσιν ἱκανά, ἵνα δείξωσι ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνθρώπου ἀδυνατεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν βούλησιν αὐτοῦ εἰς πράξεις ὀρθάς, διότι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν γινώσκει τὸν "θεῖον λόγον" καὶ πράττει ἐπομένως οὗτος κατὰ τὸν "ἀνθρώπειον".

30. A.N. Zoumpou, Die metaphysische Bedeutung des Wortes "Ἄδης" bei Herakleitos: Actes du XIème Congrès International de Philosophie, Τόμος 12ος, σ. 54.

31. A.N. Zoumpou, «Interpretation philosophique du vingt sixième fragment d' Héraclite», *Revue des Études Grecques* 59-60 (1946-47) σ. 5.

32. Ἄπ. 62: ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸ δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.

33. Ἀριστ. π. Οὐρανοῦ III, 1. 298b 29: οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαι τε φασὶ καὶ ρεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν.

34. Στοβαίου, Ἐκλογαὶ I 906: Ἡράκλειτος μὲν γὰρ ἀμοιβὰς ἀναγκαίης τίθεται ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδὸν τε ἄνω καὶ κάτω διαπορεύεσθαι τὰς ψυχὰς ὑπείληφε καὶ τὸ μὲν τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένειν κάματον εἶναι, τὸ δὲ μεταβάλλειν φέρειν ἀνάπανσιν.

Ἐν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρακλείτου μνημονεύονται τὰ ἑξῆς: "ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδείς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον"³⁵.

Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι ἡ κοσμογόνος αὐτοῦ Ἀρχὴ εἶναι τὸ "πῦρ" ἐκ τοῦ ὁποίου "τὰ πάντα συνεστάναι καὶ εἰς τοῦτο ἀναλύεσθαι"³⁶. τουτέστιν, ὅτι ὁ θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα (Panthéismus) ὁ θεὸς καθ' Ἡράκλειτον εἶναι "ἡμέρη εὐφρόνη, χειμὼν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός"³⁷.

Ἐπομένως τὸ θεῖον κατ' αὐτὸν ἀλλοιοῦται συνεχῶς καὶ ποικίλας ὀνομασίας λαμβάνει, εἶναι συγχρόνως τοῦτο "ἓν καὶ πολλὰ"· ὁ θεὸς ἔναντι τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν Πανθεϊστικὴν ἀντίληψιν, εἶναι *Natura - naturans*, ἥτοι ὅτι τὸ θεῖον εἶναι "εἶδος" καὶ κινουσα δύναμις καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἔναντι τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ αὐτὴ ἡ θεία οὐσία ὡς ὕλη, ἥτοι ὡς κόσμος κεκινημένος (*Natura - naturata*)³⁸.

Νῦν δὲ ἂς ἐξετάσωμεν τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν ἀπόσπασμα. Ὁ Ἡράκλειτος διὰ τῆς ἐννοίας "σοφόν" νοεῖ τὴν ἐννοιαν τοῦ θεοῦ, ἥτοι ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἀμιγὲς παντὸς πράγματος ἢ, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Ἀναξαγόρας διὰ τὸν "Νοῦν", ὅτι "νοῦς δὲ ἐστὶν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι"³⁹ καὶ ἐπομένως μὴ ὑποκείμενον (= τὸ θεῖον) εἰς μεταβολὴν καὶ εὗρισκόμενον "κεχωρισμένον" τῶν ἄλλων πραγμάτων καὶ συνεπῶς ἀμετάβλητον. Διὰ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων φαίνεται ὁ Ἡρ. ὡς ὁπαδὸς τοῦ "πανθεϊσμοῦ" ἀφ' οὗ τοποθετεῖ τὸ θεῖον, ὡς "ἐνδοκόσμιον"⁴⁰, ἥτοι ὅτι τοῦτο εἶναι "ἐκ πάντων ἓν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα"⁴¹. Συγχρόνως δὲ πιστεύει ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ κόσμος νὰ περιέχεται ἐν τῷ Θεῷ, χωρὶς ὅμως ὁ Θεὸς νὰ ταυτίζεται μετὰ τοῦ κόσμου (Panentheismus), διότι, ὡς δεικνύεται ἐκ τοῦ 108ου ἀποσπάσματος, τὸ θεῖον ἐνταῦθα

35. Ἀπ. 108.

36. Διογ. Λαερτ. IX 7.

37. Ἀπ. 67.

38. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν πὼς ἐννοιαν θὰ ἐκλάβουν ἀργότερον τὰ ἀνωτέρω οἱ Giordano Bruno (1548-1600) καὶ Spinoza (1632-1677).

39. Ἀπ. 12.

40. Ἰδὲ καὶ E. Zeller, *Philos. d. Griechen* I⁵, 2 σ. 668 κ. ἑξ. - Th. Gomperz, *Griech. Denker* I³, 53.

41. Ἀπ. 10.

δὲν ὑπόκειται ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἐπομένως εἶναι τοῦτο ἀμετάβλητον. Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς "ἀπόλυτον", "ὑπερβατικόν", ἥτοι μακρὰν πάσης συναφείας καὶ ἀναμείξεως, ἐποπτεῦον πάντοτε διὰ τὴν εὐρυθμον λειτουργίαν σύμπαντος κόσμου, ὡς "ἕτερον" τῶν ἄλλων πραγμάτων. Διὰ τῶν μνημονευθέντων διαγράφεται ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἀποσπάσματι ἀμυδρῶς πως ἡ θεωρία τοῦ "Πανενθεϊσμοῦ" (Panentheismus), ἡ ὑπὸ τοῦ Krause (1781-1832) τὸ πρῶτον διατυπωθεῖσα⁴².

42. K.C.F. Krause, *System d. Philosophie* 1889 (2α ἔκδοσις).